

DEYİM ARAŞTIRMALARINA KATKILAR: DÖRT DEYİM ÜZERİNE

Nail TAN

Sakal altından geçmek/geçirmek

Mayıs 2015 ayındaki Polonya gezimiz sırasında, yol arkadaşım halk bilimci M. Sabri Koz ile bir sohbetimizde, 23 Mayıs 2015 tarihinde not ettiğimiz bir deyim. Kaynağını ve anlamını sordüğümüzde şu açıklamayı yaptı o gün: “*Sivas'ta çocukluğumda ve Elbistan'da Türkçe öğretmenliği yaparken duyduğum bir söz. Bir şahsı, gönülsüz olarak bir yere davet mecburiyeti ortaya çıktığında söylenir: 'Sakal altından geçiyorlar, anlamaz mıyım?' veya 'Yılışarak konuştu, sakalının altından geçti.' gibi.*”

Ankara'ya dönüşümüzde, sözün deyim sözlüklerine girip girmediğini araştırdık. İçinde en çok söz varlığı barındıran deyim sözlüklerinden TDK'nin Genel Ağ'daki *Deyimler Sözlüğü* ile Ömer Asım Aksoy, Muhittin Bilgin-Ahmet Can Bilgin, Ahmet Turan Sinan, Metin Yurtbaşı, Feridun Fazıl Tülbentçi, Millî Kütüphane Genel Müdürlüğü/Başkanlığı, İsmail Parlatur, Necmi Akyalçın, Refik Topkan, Müjgân Üçer, Baki Yey ve Hulusi Sadullah Tirişsoğlu'nun hazırladığı sözlüklerde bulunmadığını gördük. *Sakalının altına girmek* deyiminin yaygın olarak yer aldığını belirledik. Bu deyim; genellikle “Biriyle yakınlık kurarak düşüncelerini ona aşlamak veya birinin verdiği eğitimi benimsemek.” anlamıyla sözlüklerde yer almıştır. TDK'nin *Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler I* adlı derlemesinde, ele aldığımız deyimde Gaziantep kökenli olarak anlamı belirtilmeden yer verilmiştir:

Sakalının altından geçmek (TDK 1969: I/378).

Ertuğrul Saraçbaşı, deyimi M. Sabri Koz'un açıkladığı anlamın dışında farklı bir anlamla, *sakalının altına girmek* deyimiyle eş anlamlı olarak sözlüğüne almıştır:

(*Birinin*) *Sakalının altına girmek (altundan geçmek)*: Kendi düşüncesini kabul ettirmek için sürekli olarak birini yönlendirmeye çalışmak (Saraçbaşı 2010: II/1001).

Saraçbaşı'nın sözlüğü tanıklıdır. Tanık olarak Eflatun Cem Güney'in *Nasrettin Hoca* kitabındaki bir fıkra gösterilmiştir (Güney 1962: 146).

“*Eli darlaşan bir ağanın satışa çıkardığı bağı ucuza kapatmak isteyen bir Akşehirli Hoca'ya der ki:*

–*Efendi, ağa seni sever; bir dediğini iki etmez. Bugün yarın sakalının altundan geçer de şu bağı bana bir yakıştırabilirsen, gelecek ayın ilk çarşambasında sana bir gaziler helvası!*”

Deyimimize Sayın Koz'un belirttiği anlamla yer veren tek kaynak Ömer Asım Aksoy'un *Gaziantep Ağzı II* adlı kitabıdır. Kitapta, deyim şu şekilde yer almaktadır:

Sakalının altundan geçmek: Pek içten olmasa bile bir defa teklif etmek, fikrini sormak (Aksoy 1945: 168). Rahmetli Aksoy, TDK'nin *Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler* kitabının da hazırlayıcılarından. Bu deyimi söz konusu esere kendisinin yerleştirdiği açıktır.

Atasözü sözlükleri ve bazı deyim sözlüklerine girmiş iki söz daha vardır: *Alışveriş sakal altundan geçer. Fırsat sakal altundan geçer.*

Birinci söz, Hulusi Sadullah Tirişoğlu'nun *Deyimler Sözlüğü*'ne şu şekilde girmiştir:

Alışveriş sakal altundan geçer: Ticaretin, alışverişin kesatlığından kinaye.

–Bugünlerde işler çok kesat. Alışveriş sakal altundan geçiyor. Daha sifata etmedik. (Tirişoğlu 1942: I/865 numaralı söz)

Fırsat sakal altundan geçer: ise TDK'nin Genel Ağ'daki sözlüğü başta olmak üzere birçok atasözü sözlüğüne genellikle; “Fırsatı yakalamak için uygun zamanı kollamak gerekir, yoksa fırsat kaçar.” anlamı verilerek alınmıştır. Nurettin Albayrak, farklı bir anlam daha eklemiştir. (Albayrak 2009: 139).

Deyimimizi, kanaatimce; “1. Bir kişinin gönülsüz olarak düşüncelerini öğrenmek, bir yere davet etmek, 2. Bir kişiden eğitim almak, onun düşüncelerini, görüşlerini benimsemek” anlamlarıyla deyim sözlüklerimize almamız gerekir.

Sakal altından geçirmek çeşitlenmesine ise, “Eğitim vermek, bir düşünceyi aşlamak, ikna etmek” anlamıyla sözlüklerde yer verebiliriz.

Kasketi tingildemek

Uşak kökenli, 1939 doğumlu Prof. Dr. Tuncer Gülensoy’dan Ankara’daki bir sohbetimiz sırasında 13 Ağustos 2014 tarihinde derlenmiştir. Sayın Gülensoy, sorumuz üzerine deyim anlamını ve doğuş kaynağını şöyle açıkladı:

“Bizim Uşak’ta erkek ölülerin tabutlarının başındaki yuvarlak takozun üzerine kasket koyarlar. Kadın mevtalar için ise başörtüsü, yemeni veya yazma takarlar. Kendi kullandıkları tercih edilir. Tabut, omuzlar üzerinde camiye veya mezarlığa götürülürken kasket tingilder, yani sallanır. Halk arasında bu durum karşısında; ‘Bak, kasketi tingiliyor.’ denir ki; öldü, hâlâ gözü dünyada, dünya nimetlerinde, anlamındadır.”

Tingildemek eyleminin, fiilinin TDK’nin *Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*’ndeki dört anlamından biri Sayın Gülensoy’un belirttiğı gibi; “Kımıldamak, oynamak, sallanmak”tır. (TDK 1978: X/3934)

Deyim, ölüm gelenekleriyle doğrudan ilgilidir. Türk halk kültüründe ölüm konusunu inceleyen Prof. Dr. Sedat Veyis Örnek, tabutun baş kısmına ölenin cinsiyetini belirtmek için erkeklerde şapka, sarık, ceket, palto; kadınlarda ise yemeni, yazma, tülbent konduğunu yazmaktadır. (Örnek 1971: 56) Şüphesiz 25 Kasım 1925 tarihli “Şapka İktisabı (Giyilmesi) Hakkındaki Kanun”dan önce şapka, kasket yerine sarık, külah, fes konuluyordu. Halktan kişiler eskiden yaygın olarak kasket giyiyorlardı. Halk tipi şapka diyebileceğimiz kasket, Uşak’ta bir deyim ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Taradığımız belli başlı deyim sözlüklerinden TDK’nin Genel Ağ’daki *Deyimler Sözlüğü* ve *Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler I-II* adlı derlemesiyle Ömer Asım Aksoy, Ahmet Turan Sinan, Feridun Fazıl Tülbentçi, Muhittin Bilgin-Ahmet Can Bilgin, Metin Yurtbaşı, İsmail Parlatur, Ertuğrul Saraçbaşı, Millî Kütüphane Genel Müdürlüğü/Başkanlığı, Necmi Akyalçın, Müjgân Üçer, Refik Topkan, Baki Yey ve Hulusi Sadullah Tirişoğlu’nun

hazırladığı sözlüklerde deyimimize rastlamadık. Deyim aynı veya yakın anlamli olarak bazı atasözü ve deyim sözlüklerinde yer almıştır: *Horoz ölmüş, gözü çöplükte kalmış, gözü açık gitmek, dünyaya doymamak, gözü arkada kalmak, muradı karnında kalmak gibi.*

Kasketi tingildemek deyimini, Türkiye Türkçesinde ölmek karşılığı kullanılan sözlerden biri olarak da değerlidir. *Öldü*, yerine *kasketi tingildededi* de denir. *Falanın kasketi tingildededi*, iki anlam taşır.

Türkiye Türkçesinde ölmek karşılığı kullanılan yüze yakın söz tespit edilmiştir. Türkçenin zenginliğidir bu durum. Derlenen sözler içinde bazılarını zihnimizden sıralamak istiyoruz: *Dört kolluya binmek, tahta ata binmek, imamın kayığına binmek, taşlı köye muhtar olmak, taşlı köye/tahtalı köye gitmek, iki ayağı çukura girmek, ekmeği/azığı/kepeği tükenmek, gelmez yola gitmek, geçindi, iki eli yanına gelmek, Azrail'in elinden tutmak, Allah'ına kavuşmak, Hakk'a yürümek, adres/dünya değiştirmek, yakasız gömlek giymek, vadesi gelmek, başı tenesire gelmek, duası okunmak, tabanı genişlemek, son yolculuğuna çıkmak, kalıbı değiştirmek/dinlendirmek, kandilin yağı tükenmek, rahmet-i Rahmana kavuşmak/Allah'ın rahmetine kavuşmak, kara yere gitmek, kârını tamam eylemek, emr-i Hakk vaki olmak, göç etmek/eylemek, helvası yenmek, defteri dürülmek, dâr-ı bekâya intikal etmek, can vermek, son nefesini vermek, can borcunu ödemek, cavlağı çekmek, ecel şerbetini içmek, son postayı yapmak, ömür hesabını tamam eylemek, top-rak yaslanıp taş döşenmek, sırtı kavak dibine gelmek, çırası/çerağı sönmek, can kuşu havalanmak, ruhunu teslim etmek, eyeri boş kalmak, ölmüşlerine kavuşmak.*

Deyimin; “1. Ölmek, 2. Hayata, yaşamaya doymamış” anlamlarıyla deyim sözlüklerine alınması gerekmektedir.

Arkası helva kokmak

Çok yaşlı, ölümü yakın anlamında bir deyimdir. *Bir ayağı çukurda olmak* deyimiiyle eş anlamlıdır. Ölü helvası geleneğiyle ilgilidir.

Deyimi, 31 Mayıs-1 Haziran 2012 tarihleri arasında Erzurum Atatürk Üniversitesinde düzenlenen Âşık Sümmânî Sempozyumu sırasında, sempozyumun bütün yükünü, sorumluluğunu taşıyan Erzurum Narmanlı 1972 doğumlu Artvin Ü Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi Yrd. Doç. Dr. Abdulkadir Erkal'dan, Âşık Sümmânî'nin memleketi Narman'ın Semikale köyüne giderken 1 Haziran 2012 günü der-

ledik. Yol uzun. Sohbet tatlı. Fıkralar da anlatılıyor. Sayın Erkal, konuşulan konuya uygun bir fıkra anlattı:

“Erzurumlu bir adamın karısı ölmüş. Yeniden evlenmek istemiş. Akrabaları, dostları bir kadın bulup göstermişler.

–Yaşı başı sana uygun. Senin gibi dul. Zengin. Hem de sağlıklı, diri. Bununla evlen, rahat edersin, demişler.

Adam, kadını görmüş, biraz konuşmuş ve tavsiye edenlere demiş ki:

–Bu hatunla evlilik olmaz. Çünkü, arkası helva kokmuyor.”

Yani; sağlıklı, ölümü yakın değil. Bana miras kalmaz, benim mirasım ona kalır, demek istemiş.

Benzeri bir deyim de “*helva tavası omzunda*”dır. Merzifon’dan derlenmiştir. Ölümü yakın, hastalıklı, çok yaşlı insanlar için kullanılır (Örnek 1971: 96). Yakın anlamda bir başka deyim “*burnuna helva kokmak*”tır (Yurtbaşı 2012: 112). Ölmek anlamında da kullanılır.

Türkiye’nin birçok yerinde ölü defnedildikten sonra ölü evinde, akrabaları, komşuları taziye için toplanırlar. Defin sırasında tereyağlı un veya irmik helvası pişirilir. Bu helvaya; “ölü helvası, can helvası veya kazma kürek helvası” denir. Definden dönenlere, başsağlığı için gelenlere bu helvadan ikram edilir. Hastaların, yaşlıların evlerine gönderilir. Ölü helvası geleneği, 2014 yılında o tarihte üyesi bulunduğum KTB UNESCO Uzmanlar Kurulunca Türkiye Somut Olmayan Kültürel Miras Envanteri’ne alınmıştır. Bu derecede önemlidir. Son yıllarda, şehir toplumlarında bu gelenek hazır tahin helvası, pide, simit, ikramına dönüşmüştür. *Helvası karılmak* deyimini, bir kişinin öldüğünü ifade eder. *Helvasını yiyeyim, helvasını göreyim* ilençleri de bu gelenekle ilgilidir. Ölenin yedi, kırk ve elli ikinci günlerinde; helva pişirilmesi, yemek verilmesi de gelenektendir. Bu yemeğe “ölü yemeği” denir.

Deyimin, belli başlı deyim sözlüklerine girip girmediğini kontrol ettiğimizde; TDK’nin Genel Ağ’daki *Deyimler Sözlüğü* ve *Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler I-II* adlı derlemesiyle Ömer Asım Aksoy, Ahmet Turan Sinan, Muhittin Bilgin-Ahmet Can Bilgin, Feridun Fazıl Tülbentçi, Metin Yurtbaşı, İsmail Parlatır, Necmi Akyalçın, Ertuğrul Saraçbaşı, Millî Kütüphane Genel Müdürlüğü/Başkanlığı, Müjgân Üçer, Refik Topkan, Baki Yey ve Hulusi Sadullah Tirişoğlu’nun hazırladıkları sözlüklerde bulunmadığını belirledik.

Ölümü yakın, çok hasta, yaşlı kimseler için dilimizde oldukça fazla deyim vardır. Üçünü yazımızda kullandık. *Gözü toprağa bakmak, yönü mezarlığa dönmek, elden ayaktan düşmek, yolun sonu gözükmek, günleri sayılı olmak, bir ayağını sürümek, bir sıkımlık canı kalmak, canı ağzına gelmek ve âhi gitmiş vahi kalmış* da hemen aklımıza gelen diğerleridir.

Deyimin; “Çok yaşlı, ölümü yakın” anlamıyla deyim sözlüklerinde yer almasında yarar görülmektedir.

Aynı kılmış, ikiye bölünmüş

Huyu, suyu, fiziki özellikleri birbirine çok benzeyen iki kişiyi ifade eden bir deyimdir. TDK uzmanlarından Âdem Terzi tarafından TDK'nin eski memurlarından Ankara Evren ilçesinden 1962 doğumlu Kâzım Öztürk'ten derlenerek 2006 yılında tarafıma verildi. Kâzım Öztürk 2007 yılında TDK'den emekliye ayrılıp memleketine yerleşti. 2 Aralık 2015 günü kendisiyle yaptığımız telefon görüşmesinde bu sözü nereden öğrendiğini ve anlamını sorduk. “*Bizim yörenin sözü. Evren ve Şereflikoçhisar'ın. Huyu suyu bir insanlar için söylenir. Hatta; 'Aynı kılmış, ikiye bölünmüş, birbirini bulmuş.' da denir.*” cevabını aldık.

Deyimin eş ve yakın anlamlıları oldukça fazla. Ancak, bu deyim belli başlı deyim sözlüklerinden TDK'nin Genel Ağ'daki *Deyimler Sözlüğü* ve *Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler I-II* derlemesi ile Ömer Asım Aksoy, Ahmet Turan Sinan, Muhittin Bilgin-Ahmet Can Bilgin, Ertuğrul Saraçbaşı, Metin Yurtbaşı, İsmail Parlatur, Necmi Akyalçın, Feridun Fazıl Tülbentçi, Millî Kütüphane Genel Müdürlüğü/Başkanlığı, Müjgân Üçer, Refik Topkan, Baki Yey ve Hulusi Sadullah Tirişoğlu'nun hazırladığı sözlüklere alınmamıştır.

Deyimimizin eş veya yakın anlamlılarına anılan sözlüklerin birçoğunda rastlanmaktadır. Birkaç örnek verelim:

Aynı hamurdan, aynı çamurdan olmak

Aynı ormanın yongası olmak

Aynı kuşun tüyü olmak

Aynı tavanın balıkları olmak

Aynı yağın küsbesi olmak

Aynı tüfeğin demirinden olmak

Aynı tavuğun b.kları olmak

Bir (aynı) makastan çıkmak

Deyimin; “Huyu suyu benzer, aynı karakter özellikleri taşıyan iki kişi.” açıklamasıyla deyim sözlüklerinde yer almasını teklif ediyoruz.

Kaynaklar:

- Aksoy, Ömer Asım (1988), *Deyimler Sözlüğü*, İstanbul, 457–1131 s., İnkılap Kitabevi. [8.164 söz]
- _____ (1945), *Gaziantep Ağzı II/Deyimler, Meşhur Sözler, Atasözleri, Dualar Beddualar*, İstanbul, 418 s.
- Akyalçın, Necmi (2012), *Türkçenin Anlamsal Zenginlikleri Deyimlerimiz*, Ankara, 672 s., Eğitim Kitap Yayınları. [4.510 söz]
- Bilgin, Muhittin–Bilgin, Ahmet Can (2014), *Tanuklarıyla Deyimler Sözlüğü*, İzmir, 5 cilt, 2984 s., B. Yayın. [21.000 dolayında söz]
- Güney, Eflatun Cem (1962), *Nasrettin Hoca Fıkraları*, İstanbul, 171 s., Varlık Yayınları.
- Milli Kütüphane Genel Müdürlüğü/Başkanlığı (1971), *Türk Atasözleri ve Deyimler I–II*, İstanbul, 408 s., MEB 1000 Temel Eser Dizisi. [10.730 söz]
- Örnek, Sedat Veyis (1971), *Anadolu Folklorunda Ölüm*, Ankara, 149 s., DTCF Yayınları: 218.
- Parlatır, İsmail (2008), *Deyimler Sözlüğü*, Ankara, 963 s., Yargı Yayınları. [10.349 söz]
- Saraçbaşı, Ertuğrul (2010), *Örnekleriyle Büyük Deyimler Sözlüğü I–II*, İstanbul, 1328 s., YKY. [13.126 söz]
- Sinan, Ahmet Turan (2001), *Türkçenin Deyim Varlığı*, Malatya, 516 s., Kubbealtı Yayıncılık. [17.137 söz]
- Tirişoğlu, Hulusi Sadullah (1942), *Türkçe Deyimler Sözlüğü*, Yayımlanmamış Etüt, TDK Kitaplığı, 4 cilt, 1800 s. [18.380 söz]
- Topkan, Refik (1976), *Hiçbir Yerde Yayımlanmamış Atasözü ve Deyimler*, Ankara, 70 s.
- Tülbentçi, Feridun Fazıl (1977), *Türk Atasözleri ve Deyimleri*, 2. bs., İstanbul, 581 s., İnkılap ve Aka Kitabevleri. [17.440 söz]
- TDK (1969, 1971), *Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler I–II*, Ankara, 406+175 s., TDK Yayınları: 279, 331. [6.125 söz]
- TDK (1978), *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, Ankara, C. X, 3507–4018 s., TDK Yayınları : 211/10.
- TDK (2009), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, haz.: Ş. H. Akalın–R. Toparlı–B. Aksu Tezcan, Genel Ağ, http://tdk.org.tr/index.php?Option=com_atasozleri&view=atasozleri: [11.209 deyim]
- Üçer, Müjgân (1998), *Atalar Sözü Yerde Kalmaz*, İstanbul, 377 s.
- Yey, Baki (t. y.), *Atasözleri ve Deyimler, Dilekler, İlençler, Temsilî Fıkralar, İstişhat ve İstidlaller*, Yayımlanmamış Etüt, 4 cilt, 2. 207 s. [24. 573 söz]
- Yurtbaşı, Metin (2012), *Sınıflandırılmış Türk Deyimleri*, 10. bs., İstanbul, 464 s., Ex. cel. lence Publishing. [12.149 söz]